

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЙ І РЕЛІГІЙНИХ ІДЕЙ

УДК 271

DOI <https://doi.org/10.32420/2306-3548/2024.96.03>

Алла Арістова

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СКРИПТОРІЙ: ІНСТИТУЦІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті розглянуті особливості становлення і діяльності західноєвропейських скрипторіїв при християнських монастирях доби Середньовіччя; окреслено деякі полемічні питання щодо тлумачення цього терміна в довідковій, навчальній і науковій літературі. Виділено процеси інституалізації та технологізації діяльності скрипторіїв і їхнє функціональне значення в історії християнської, ширше – європейської культури.

Ключові слова: скрипторій, монастир, книгозбірня, середньовіччя, рукописна книга.

Alla Aristova

MEDIEVAL SCRIPTOR: INSTITUTIONAL AND FUNCTIONAL CHARACTERISTICS

The article examines some peculiarities of the formation and activity of Western European scriptoria at Christian monasteries of the Middle Ages. Also, some polemical issues regarding the interpretation of this term in dictionaries, educational and scientific literature are outlined. The author highlights the processes of institutionalization and technologization of scriptorium activities and their functional significance in the history of Christian, and more broadly, European culture.

Key words: scriptorium, monastery, book collection, Middle Ages, manuscript book.

*Хто вміє боротися з мертвою шкірою
своїм пером, нехай приходить сюди,
якщо хоче, і веде тут свою війну <...>*
Ісидор Севільський, поч. 7 ст.

Актуальність. Спонукою до написання статті стала частина щоденної праці в колективі укладачів «Великої української енциклопедії» (далі – ВУЕ) – пошук автора / авторів для тексту з гасла «Скрипторій». Термін належить до широкого кола багатозначних гасел, які є цариною міждисциплінарного інтересу, отже, міститься в тематичних реєстрах ВУЕ не тільки з релігієзнавства, а й усесвітньої історії, літературознавства, культурології, соціальних комунікацій, інформаційних наук. Підготовка / замовлення енциклопедичної статті такого ґатунку стає зазвичай дилемою: авторів якого фаху краще залучити до укладання тексту (фахівців з медієвістики, бібліотечної справи, історії культури?); обмежитися однією інтегральною статтею чи скористатися можливостями мультимедійного порталу для презентації кількох авторських статей, що висвітлюють різне бачення цього явища / інституції / соціальної практики; репрезентувати гасло як низку взаємопов'язаних унізначних термінів чи як розгорнуто-багатозначне?

Та всі ці робочі питання енциклопедичної репрезентації чергового гасла з тезауруса ВУЕ несподівано були актуалізовані тим, що моніторинг української наукової, навчальної, довідкової літератури, публіцистики, науково-популярних ресурсів оприявнив:

а) панування хибних візій і стереотипів означеного явища, особливо коли йдеться про скрипторій ранньосередньовічний, часів утвердження в Європі християнської культури (останній визначали переважно як «приміщення-майстерню рукописних книжок у середньовічних монастирях», деякий «фізичний простір, осередок, майстерню з виробництва рукописних книг за доби раннього і високого Середньовіччя (6–13 ст.), переважно в західноєвропейських монастирях», «середньовічні рукописні майстерні при монастирях <...>, у яких переписувалися книги»¹ і подібне);

б) помітні фактологічні розбіжності релігієзнавчого та, наприклад, бібліотекознавчого дискурсів у царині ранньохристиянської історії.

¹ Див., наприклад: Скрипторій. *Літературознавча енциклопедія* : у 2 т. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ : ВІЦ «Академія», 2007. Т. 2. С. 405 ; Зворський С.Л. Скрипторій. *Українська бібліотечна енциклопедія*. 2024. URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%A1%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BF%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B9>.

Довелося визнати, що семантична еволюція поняття «скрипторій», історія виникнення та функціонування західноєвропейських скрипторіїв, особливо за доби європейського середньовіччя, – теми, які насправді мало розроблені вітчизняною наукою, а популярні твори літератури й кіномистецтва живлять серед загалу дещо спотворені уявлення про інституційні ознаки скрипторіїв і їхні функції в горизонті розвитку культури.

Аналіз публікацій із проблеми. З-поміж фундаторів вивчення середньовічних скрипторіїв і книгозбірень – Е.А. Лоу, Е. Лесне. Середньовічні рукописи та праця переписувачів стали об'єктом розвідок Р.М.В. Штаммбергера. Ціла низка монографічних праць (Р.Б. Паттерсон, Д. Габорі-Шопен, Ф. Гаспаррі, Ф. Авріл, Л. Віар, Й. Залуська, Ф. Ньютон, А. Муслін-Коен, С. Менгіс та інші) присвячена історичній реконструкції й аналізу діяльності скрипторіїв і книгозбірень при конкретних абатствах (переважно бенедиктинських і цистерціанських, у Франції, Бельгії, Італії тощо) або ж соборах, колегіальних церквах, монаршому дворі. У 1960–1970-х рр. фокус уваги змістився на дослідження збережених рукописів і полеміку навколо їхнього походження – місцевого виготовлення (у даному монастирі) чи зовнішнього імпортування, завезення з материнських обителів (Ш. Зіглер, Й. Рессл, Т. Голоб, Дж. Блек, Ж. Нортъє й інші). Широко цитовані цікаві розвідки із середньовічного книжкового виробництва та життя ченців-скрипторів належать В.С. Джессі, В. Корвін, С. де Гамелю, класичним став доробок В. Борна й Е. Горна. Від кінця минулого століття засновано кілька вебпроектів із метою реконструкції середньовічних рукописів, розпорошених унаслідок закриття монастирів, руйнувань воєнного часу, або ж занедбаних у бібліотечних фондах, розділених на фрагменти, а також їх оцифрування («диджитальні скрипторії») або впровадження пошукових систем для полегшення дослідницької праці з манускриптами (як-от: ресурс «Berkeley library»: <https://www.lib.berkeley.edu/>; база даних зображень середньовічних і ренесансних рукописів «Digital Scriptorium (DS)»: <https://digital-scriptorium.org/>, що об'єднує розрізнені ресурси багатьох установ у міжнародний освітній і науково-дослідницький хаб тощо). Більшість вітчизняних розвідок, за окремими винятками (В. Соколов, В. Овчинніков²), присвячені історії рукописної давньоруської й української книги, книжкової справи та пам'яткам книжкового мистецтва, кодикології та кодикографії в Україні (О. Апанович, Я. Запаско,

Я. Ісаєвич, Л. Дубровіна, Л. Гнатенко, В. Фрис, С. Мішук та інші).

Метою статті є окреслення процесу інституалізації книжної, культурної, просвітницької діяльності середньовічних скрипторіїв і їхнього різноаспектного функціонального значення.

Виклад основного матеріалу. Термін «скрипторій» увійшов до християнського дискурсу досить пізно, а його семантика історично зазнала помітних змін³. Так, у ранніх чернечих правилах, чи «регулах», IV–V ст., як-от Пахомія, Бенедикта, термін «scriptorium» відсутній узагалі. Ісидор Севільський (приблизно 560–636 рр.) уживав його на позначення металевого приладдя (стилус) для письма на вощених дощечках, церах. Проте в X–XII ст. поняття вже використовували досить широко у значенні місця для переписування книг (зокрема, й Адельгарт із Бата, П'єр Абеляр та інші). Пізніше в науковому обігу (від XIX ст.) термін набув різноманітних семантичних навантажень і міг позначати:

- фізичні осередки роботи копіїстів, майстерні, до того ж не тільки монастирські, а й такі, що діяли в соборі, єпископській резиденції, при королівському дворі тощо як світські ремісничі цехи;

- не так місце виробництва рукописів, скільки саму продукцію – кластер книг зі схожими характеристиками структури, матеріалу та технології виготовлення, прикметними особливостями письма й декору, які, попри їх розпорошеність у різних книгозбірнях, з високою ймовірністю були продуктовані однією «командою» майстрів і в одному місці;

- бібліотечний фонд книгозбірні;

- у найширшому розумінні – осередки та процес виготовлення рукописних книг у будь-яких давніх культурах, в історії цивілізації загалом.

Натепер, як уже зазначалося, термін у різних варіаціях використовують як назву різноманітних онлайн-проектів: пов'язаних не тільки з історією книжкової справи (реконструкція й аналіз середньовічних рукописів і документів, переклад і введення в наукових обіг першоджерел), а й агрегування соціальних медіа, вироблення контент-стратегій для локальних і глобальних компаній, просування торговельних брендів («Скрипторіумпрес», «Новоскрипторіум», «Скрипторіумпен», «Скрипторіум.com» тощо), не кажучи вже про неозорі застосунки маскультури, геймінгу тощо.

Та навіть наперед означені історичні межі доби Середньовіччя лишають чимало підстав для полеміки щодо дефініції та реальної практики функціонування скрипторіїв. Скажімо, «Українська бібліотечна енциклопедія», поряд із визначенням скрипторію як фізичного простору, осередку,

² Соколов В.Ю. Професійна діяльність бібліотекаря монастирських книгозбірень середньовічної Європи: характеристика, функції, особливості. *Бібліотечний Меркурій*. 2022. Вип. 2 (28). С. 7–18. URL: <http://vislib.onu.edu.ua/article/view/267810/264684>; Овчинніков В.С. Історія книги: Еволюція книжкової структури. Львів: Світ, 2005. 420 с.

³ Stones A. Scriptorium: The Term and Its History. *Perspective*. 2014. Vol. 1. P. 113–120. URL: <https://journals.openedition.org/perspective/4401?lang=en>.

майстерні з виробництва рукописних книг, зазначає, що продукування книг уручну, переписування твору в багатьох примірниках у формі сувоїв і кодексів було відомо ще за Давнього Риму, проте «не збереглося жодних відомостей про роботу античних скрипторіїв»⁴. На наш погляд, і запропонована дефініція, і згадана теза потребують деяких коментарів і уточнень.

Про існування скрипторіїв (як спеціалізованої діяльності з копіювання, рукописного тиражування книг, хай навіть самий термін ще не був у вжитку) при великих книгозбірнях достеменно відомо з античності: таку діяльність вели Александрійська бібліотека, Пергамська бібліотека, Ефеська бібліотека, Римська бібліотека Ульпіана, пізніше – бібліотека Кесарії тощо. За римських часів буквально квітнула діяльність з переписування та палітування книг, майстерні з копіювання діяли при книжкових крамницях і в цілих книжкових кварталах (один із них був неподалік Колізею), ємність римського книжкового ринку (укупі з тінзовим) історики оцінюють у 100 тис. осіб. Із джерел, збережених манускриптів, пам'яток декоративного мистецтва можна сформулювати деяке уявлення про характер, узвичаєні практики, інструменти та технології роботи писців. Роль осередків скрипторування набула особливої значущості в період однієї з найбільших реформ в історії бібліотечної справи – переходу від сувоїв до кодексів (зшитків аркушів), перенесення громадя текстів із папірусу на довговічніший пергамент, що вплинуло на весь спосіб копіювання та зберігання документів. Античні скрипторії відомі не тільки тим, що накопичували перший досвід виробництва, дублювання, розмноження манускриптів різної якості й ціни, консервації документів, але й виформуванням особливого типу письма, а також – першими взірцями ефективної організації колективної роботи скрипторів. Згідно із джерелами, імператор Костянтин I Великий на поч. 4 ст. замовив у бібліотеці Кесарії 50 примірників Біблії для церков Константинополя (що свідчить, зокрема, про ефективність і технічну спроможність її скрипторію виконувати такі значні замовлення).

Цей факт, до речі, суперечить поширеному в бібліотекознавстві твердженню про південно-італійський монастир Віварій (Віваріум; лат. *Monasterium Vivariense*, існував кілька десятиліть у 2-й пол. VI ст.; тепер регіон Калабрія в Італії) як перший великий і найвідоміший центр книжності та навчання копіїстів доби раннього християнства. З історичних відомостей випливає, що таким центром була саме Кесарійська бібліотека Орігена

і Памфіла (діяла із середини III ст. до початку VII ст. в Кесарії Палестинській) – найбільша академічна книгозбірня ранньохристиянського світу, центр укладання та розмноження біблійного канону, знаний осередок богословських студій і святоотцівської праці (де працювали Євсевій Кесарійський, Єронім Стридонський, Ісидор Севільський, із творів яких дійшли деякі відомості про каталоги бібліотеки, а також Григорій Назіанзин, Василій Великий, Іларій Пиктавійський та інші християнські діячі). До того ж заснована майже на 3 століття раніше і з бібліотечним фондом понад удесятеро більшим за віварійський⁵. Такі полемічні нюанси – свідчення актуальної розбіжності книгознавчого та релігієзнавчого підходів і дискурсів із проблеми історії християнства.

Щобільше зросла потреба у скрипторіях за середньовіччя під час здійснення глобального проєкту християнського місіонерства: «іти і навчити всі народи, хрестячи їх в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа» (Мт. 28:19), «йти по цілому світі й усьому творінню проповідувати Євангелію» (Мк. 16:15). Амбітна справа релігійного служіння потребувала забезпечення місіонерів, священників, ченців, подвижників належною кількістю релігійної літератури, передусім примірників Біблії, Євангелій, Молитвословів, творів Отців церкви. Значущим було й завдання збереження писемних пам'яток античної культури, переклад і поширення копій єврейських, арабських тощо манускриптів, тиражування ухвал соборів і синодів.

І тут, справді, не обійтися без згадки про монастир Віварій (з-поміж відомих центрів книжності), заснований у родовому маєтку римським письменником, істориком, екзегетом і державним діячем Флавієм Кассіодором Сенатором (приблизно 485–580 рр.). Підручники і тексти, складені та переписані там, набули значного поширення по всій Європі, а бачення Фл. Кассіодором місії своєї обителі було справді амбітним⁶. Поряд із виконанням функцій копіювання античної літературної спадщини скрипторій слугував також своєрідним науково-просвітницьким осередком християнських інтелектуалів і навчальним центром з підготовки скрипторів. Прикметними є вимоги до копіїстів, які Фл. Кассіодор окреслив у своїх «Настановах у науках божественних і світських» (лат. *Institutiones divinarum et saecularium litterarum*): володіння граматиною, логікою, риторикою, основами математики, медицини,

⁴ Зворський С.І. Скрипторії. *Українська бібліотечна енциклопедія*. 2024. URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%A1%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BF%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B9>.

⁵ Див.: Carraker A. The library of Eusebius of Caesarea. Leiden ; Boston : Brill, 2003. 360 p. ; Grafton A., Williams W. Christianity and the Transformation of the Book: Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea. Cambridge ; London : The Belknap Press, 2008. 384 p.

⁶ O'Donnell J.J. Cassiodorus. Berkeley ; Los Angeles ; London : University of California Press, 1979. URL: <https://faculty.georgetown.edu/jod/texts/cassbook/chap6.html>.

музики. А сам Фл. Кассіодор, добре обізнаний у різних сферах знання, обіймав посаду бібліотекаря-армаріуса (за джерелами, монастирська бібліотека мала 10 книжкових шаф, у яких за тематичним порядком зберігали 231 кодекс 92-х авторів).

Знані ранньосередньовічні християнські скрипторії діяли при книгозбірнях великих західнохристиянських абатств – Монте-Кассіно, Боббіо (обидва в Італії), Кентербері (Англія), Корбі та Мармутьєрському (Мартина Турського – у Франції), Санкт-Галльському (тепер Швейцарія), Райгенау (тепер Німеччина) тощо. Відомо, що монастирські бібліотеки Райгенау та Санкт-Галлена на поч. IX ст. налічували понад 400 книг, Боббіо в X ст. – понад 660 (хоча формування такого поняття, як «монастирська бібліотека», відносять аж до XIII ст.). Подібні осередки діяли також при приватних бібліотеках церковних і світських осіб, архівах можновладців.

Проте факт існування й очевидні матеріальні докази діяльності скрипторіїв є оманливо зручними для адекватної дефініції цього інституту. І найперша проблема – правильність дефініювання скрипторію раннього середньовіччя як особливої майстерні (при абатстві, обителі, соборі), фіксованого спеціального приміщення для переписування книг. Чи діяв скрипторій як окрема майстерня у згадуваному Віварії Фл. Кассіодора? Малюнки обителі, які збереглися в рукописах, не вказують місцезнаходження такого осередку. План абатства Санкт-Галлена (приблизно 820 р.) передбачав окреме приміщення для скрипторію, але цей план ніколи не був реалізований. Якщо взяти до уваги те, що впродовж 816–836 рр. у монастирі працювало приблизно 100 скрипторів, можна тільки здогадуватися про спосіб їхньої праці – були розосереджені по всій території монастиря? працювали індивідуально у власних келіях чи поза стінами обителі, в інших церковних спорудах? писали в якомусь невеликому приміщенні короткими змінами? Так само й науково-археологічні розвідки не дають підтвердження про наявність таких спеціалізованих приміщень у тогочасних чи давніших абатствах⁷. На планах монастирів до 10 ст. у кращому разі позначені лише лави та письмові столи для переписувачів, але не вказано осібну залу-скрипторій (тобто свідчення про її існування *відсутні впродовж більшої частини середньовіччя*). Зрештою, дослідники висновують, що й дотепер неясно, скільки монастирів і соборів узагалі мали постійне місце, відведене для колективної роботи з копіювання рукописів.

Отже, за висновком Дж. Янзен, на початках історії християнських скрипторіїв їх варто характеризувати не у фізично-просторовому, а радше в *соціально-груповому сенсі* – як групу переписувачів-копіїстів,

що працюють за колективними стандартами та методами, користуються спільними ресурсами, виконують спільні цілі чи проєкти⁸, або ж, на нашу думку, як особливий *різновид усталених соціальних практик*. Показово, що роль скрипторів згадана і в «Настановах» Фл. Кассіодора, і в анонімних монастирських правилах “Regula magistri” та в “Regula Pauli et Stephani” (VI ст.), проте лише Алкуїн (приблизно 735–804 рр.) звертався до своїх писарів у Турі саме як до колективу, спільноти, що працює разом, за спільними стандартами, і давав конкретні вказівки щодо якості продукції. Праця скрипторів одного осередку часто взаємозамінна та взаємодоповнювана, ідентифікація кількох «рук» у тому самому рукописі є звичною справою (позірний приклад – 24 «руки» різних копіїстів, виявлені в рукописі Біблії Турського абатства, прибл. 840 р.); а спільна робота під час дублювання збірників (різними копіїстами над розібраним на фрагменти джерелом) – безсумнівна. Хоча для письмової роботи скриптори могли використовувати різні локації: добре освітлені та захищені від дощу та вітру внутрішні галереї монастирського клуатру, будівлю капітулу, кілька столів у приміщенні бібліотеки, яке мало подвійне функціональне призначення, зрештою, ченці працювали в монастирських келіях або резиденціях каноніків, єпископів.

Що ж стосується, так би мовити, *фізичного скрипторію*, тобто окремого приміщення, призначеного для створення рукописів, то це – надбання пізнішого історичного періоду. Як особне середовище скрипторій з’явився тільки в епоху пізнього Середньовіччя; для цієї мети виділяли кімнату поряд із монастирською книгозбірнею (просто під нею, поверхом нижче) або ж із кухнею (сухість і тепло сприяли збереженості матеріалів). Деякий вплив чинили і статутні правила обителі: картезіанці зазвичай працювали усамітно, бенедиктинці – колективно. Часто потенційну зону скрипторію в середньовічному абатстві археологи визначають з урахуванням гарного природного освітлення (використання свічок під час роботи з легкозаймистими матеріалами прагнули уникати або обмежувати), наявності вікон принаймні із двох боків кімнати.

У кожному разі випрацювання загальної дефініції скрипторію так чи так вимагає врахування різних етапів його інституціонування: від спільних соціальних практик до просторово фіксованого й функціонально відокремленого осередку книговиробництва.

Інше полемічне питання – скільки і яких книг було переписано в обителях «власними силами», а скільки привезено з-зовні. Якись узагальнені

⁷ Див.: Horn W., Born E. The Medieval Monastery as a Setting for the Production of Manuscripts. *The Journal of the Walters Art Gallery*. 1986. Vol. 44. P. 16–47.

⁸ Janzen J. Pondering the Physical Scriptorium. *Medieval fragments*. 2013. URL: <https://medievalfragments.wordpress.com/2013/01/25/pondering-the-physical-scriptorium/>.

цифри щодо співвідношення виготовлених / імпортованих манускриптів в абатствах Західної Європи видаються малоімовірними; відповіді шукають винятково з історичних джерел щодо кожної обителі окремо⁹ (натепер найбільша частка літератури присвячена історії бенедиктинських і цистерціанських абатств у Франції, Італії, Англії, Бельгії, Ірландії).

Характеристика процесу інституціонування діяльності скрипторію передбачає також урахування нормативних, технологічних, функціональних аспектів роботи задіяних у виготовленні дублетних примірників суб'єктів (скрипторів, бібліотекарів). Закономірно, що з одержавленням Церкви, християнізацією нових племен і народів і перебиранням Церквою функцій освіти та книжності попит на скрипторів зростає. Адже йшлося про добре освічених осіб, здатних грамотно й каліграфічно писати, ретельно та безпомилково копіювати тексти й ноти, а то й володіти навичками художнього оформлення аркушів.

Радше за все серед копіїстів можна виділити три категорії осіб: а) ченці (переважно); б) світські особи – зазвичай наймані писці, що заробляли переписуванням як ремеслом¹⁰; в) рідко – придворні слуги можновладця, тимчасово залучені для допомоги скрипторам у виконанні його особистого замовлення¹¹. Вочевидь, праця скриптора була виснажливою, як через тривалу постійну напругу (шість і більше годин роботи впродовж кількох тижнів, а то й місяців), так і через майже незмінну позицію тіла (літературні та художні документи відтворюють образ писця, що працює стоячи, сидячи на лаві чи стільці із сувоєм або кодексом на колінах, пізніше – за письмовим столом¹²). Колофони та береги рукописів повідомляють про фізичні та психологічні випробування копіїстів («<...> хоча пишуть лише три пальці, але працює все тіло»; «<...> переписування згинає спину, послаблює очі, встромлює ребра в живіт, знепридатнює все тіло»; «<...> чорнила замерзли, рука писця заніміла, а пальці вже не тримають перо»; «дорогі читачі цієї праці, прошу вас, не забудьте про

те, хто переписав її: це був нещасний брат <...>») і тиху винагороду («<...> як мандрівник радіє поверненню додому, так радіє і писець, побачивши останній аркуш»; «Нарешті я дописав це! О, Христе, дай мені випити пива <...>»). Фл. Кассіодор красномовно характеризував переписування заповідей Господніх як шляхетну й добродісну справу – «проповідування люду своїми руками», «розв'язування язика працею перстів», «боротьбу пером і чорнилами проти диявольських спокус»; напучував, що «кожне слово Господа, написане писцем» завдає «нищівного удару сатані»; порівнював трійку пальців скриптора, що тримають перо, зі знаменням Святої Трійці. Дійшли відомості про поступову технологізацію роботи скрипторіїв¹³: якщо в ранні часи кожен чернець одноосібно переписував увесь рукопис або кілька писців одночасно створювали під диктовку дублетні примірники (що помітно збільшувало кількість помилок), то згодом над об'ємними копіями скриптори працювали почергово (позмінно) або кілька писців одночасно над різними фрагментами оригіналу (що значно пришвидшило процес); для зручнішого письмування в обіг увійшли спеціальні меблі (похилий попітр); відбулася спеціалізація праці – розподіл обов'язків між писцями й оформлювачами манускриптів (ілюмінаторами, мініатюристами, палітурниками, виробниками пергаменту); функції контролю за якістю роботи скрипторів перебрав бібліотекар-архівист (армаріус, лібрарій). Установлене правило дотримання цілковитої тиші – для пильної зосередженості скрипторів на текстах – із часом стало загальною традицією в читальних залах бібліотек і архівів.

На посаду армаріуса призначали ченця, добре обізнаного в різних царинах богословських наук і церковних канонах, класичних мовах і екзегетиці, з добрими навичками копіювання. З-поміж покладених на нього завдань: не тільки розподіляти роботу між скрипторами та контролювати її виконання, вичитувати переписані тексти, виправляти (вказувати на) помилки, а й домовлятися з іншими центрами книжності про обмін і копіювання книг, забезпечувати копіїстів та ілюстраторів витратними матеріалами, необхідним інструментарієм (пергаментом, пізніше – папером, пір'їнами для письма, чорнилами різних кольорів, сусальним золотом, лінійками, шилами тощо), стежити за належним використанням книг, реставрацією пошкоджених сторінок і палітурок.

Окреме питання – функції середньовічних скрипторіїв як соціально-комунікаційних інститутів, з погляду надбань теорії комунікації, кроскультурного обміну, методології бібліотекознавства, медіадосліджень, зокрема теорії соціальних функцій медіа тощо.

⁹ Див., наприклад: Lesne E. Histoire de la Propriété Ecclésiastique En France. Vol. 4 : Les Livres "scriptoria" Et Bibliothèques Du Commencement Du VIIIe a la Fin Du XI Siècle. London : Forgotten Books, 2018. 862 p.

¹⁰ Найманим на роботу у скрипторії зазвичай видавали платню за кількість написаних рядків копіюваного твору. Встановлювали стандартні за довжиною рядки: поетичний і прозовий, з визначеною кількістю складів. За підрахунками, виготовлення одного повного примірника Біблії, як-от Синайський кодекс, за цінами поч. 4 ст. мало б вартувати приблизно 30 тис. денаріїв.

¹¹ Так, з вітчизняної історії відомо, що за князя Володимира Васильовича над документами працювали копіїсти із князівського оточення (Запаско Я.П. Скрипторії волинського князя Володимира Васильовича. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1993. Т. 225. С. 185–193).

¹² За припущенням, столи увійшли вжиток не раніше 5 ст. – саме із цього періоду з'являються відповідні іконографічні зображення копіїстів, у 8–9 ст. такі зображення стали нормативними.

¹³ Див.: Stammberger R.M.W. Scriptor und Scriptorium. Das Buch im Spiegel mittelalterlicher Handschriften. Graz : Adeva, 2003. 134 p.

Зауважимо, що скрипторії в середньовіччя – чи не головний постійний і надійний канал поповнення бібліотечних фондів по всій Європі (адже всі інші канали – випадкові й нерегулярні: спорадична закупівля книг, надходження документів від мандрівників, купців, дипломатів, дарунки / заповіти книг чи колекцій від мирян, книжкові надбання з воєнних трофеїв). Вироблені тут копії рукописів ставали й головним обмінним фондом дублетними примірниками між книгозбірнями монастирів, а також продажу книг паломникам, книгоношам, виконання замовлень заможних осіб – і в такий спосіб виконували функцію книгопоширення. Остання употужнилася з 11 ст. з упровадженням щільного «готичного письма», яке мало наслідком зменшення формату та здешевлення книг, отже, і зростання попиту на них (зокрема, на книжки, призначені для індивідуального користування поза церковними службами, як-от часослови, агіографічна література). Цікаво, що в деяких монастирях із власними книгозбірнями діяло правило: у разі вступу до братства неофіт мав подарувати обителі копію манускрипту. Учинок подвижника-бенедиктинця, ініціатора реформи західного чернецтва Одона Клюбійського (878–942 рр.; майбутній абат Клюбі та католицький святий), який при вступі до Клюбійського монастиря передав у дарунок бібліотеці 100 томів, викликав неабияке здивування та захоплення в ченців братства¹⁴. Отже, по суті, діяльність скрипторіїв – це спосіб «самовиробництва» монастирських книгозбірень завдяки внутрішнім ресурсам монастиря (ченців-писарів і обладнання)¹⁵.

Фактично, саме книгозбірні монастирів і праця копіїстів ставали головними осередками книжної культури та «книготиражування», виконували в середньовіччі функцію соціальних медіа. Понад те, з погляду сучасної теорії комунікації, саме середньовічні монастирі та їхні осередки-скрипторії були ланками творення прототипів соціальних мереж і мереж знань. Адже бенедиктинські, францисканські, цистерціанські тощо абатства будували власні інституційні мережі через постійне заснування нових філій. Природно, що у скрипторіях материнської обителі виготовляли копії для передання

в дочірні структури ордену, а водночас і транслиували досвід книговиробництва.

Урахуємо, що робота скрипторіїв геть не обмежувалася копіюванням суто релігійної та богослужбової літератури. Перекладали і множили тексти античної спадщини (грецькі, латинські, арабські, єврейські), багато матеріалів того часу було присвячено нотах і музиці, юридичним і дипломатичним документам тощо.

Окремо варто відзначити роль монастирських скрипторіїв у здійсненні значних середньовічних енциклопедичних проєктів, що також є ознакою їхньої технологічної та ресурсної спроможності. Показовим є опрацювання та копіювання колосального джерельного корпусу під час укладання «Великого зеркала» (лат. *Speculum Majus*) Вінсента з Бове – найамбітнішого проєкту пізнього середньовіччя (80 книг, приблизно 1224–1260 рр.). «Велике зеркало» постало як систематизована мегакомпіляція, складена на основі понад 450 найменованих різномовних джерел і, імовірно, такої ж кількості анонімних (запозичених із житій святих, соборних діянь, декреталій). Обсяг роботи над королівським замовленням – універсальним компендіумом знань епохи передбачав контакти різних книгозбірень і переписування численних книг або їхніх фрагментів, штат допоміжних бібліотекарів, копіїстів, ба навіть укладачів статей, які Вінсент потім редагував і допрацьовував¹⁶.

Середньовічні копіїсти розроблювали й особливі системи письма: окрім каролінгського мінускулу, вартує згадки й поширена *potina sacra* (скорочене написання слів священного лексикону).

Функціональне значення скрипторіїв увиразнюється через функції копіювання, фіксації, зберігання і трансляції знання, культурної спадщини (літературної, наукової, музичної, правової тощо) і культурних досягнень; інституціонування традиції письмової передачі успадкованих і накопичених знань; забезпечення богослужбової, місіонерської, теологічної, екзегетичної, гомілетичної діяльності християнської Церкви; просвітницьку. У розвиток цього сюжету з-поміж похідних функцій середньовічних скрипторіїв виділимо: мережево-комунікативну, комерційно-економічну, інструментальну, лінгвографічну та стилетворчу, підтримання кроскультурних контактів, медійно-інформаційну.

Після масового розповсюдження скрипторіїв у 10–12 ст. вже від кін. 12 – у 13 ст. монастирські скрипторії стали занепадати, а роль головних центрів у масовому виготовленні та розповсюдженні книг поступово перебирали на себе світські цехові

¹⁴ Соколов В.Ю. Професійна діяльність бібліотекаря монастирських книгозбірень середньовічної Європи: характеристика, функції, особливості. *Бібліотечний Меркурій*. 2022. Вип. 2 (28). С. 11. URL: <http://vislib.onu.edu.ua/article/view/267810/264684>.

¹⁵ Див., наприклад: Pohl B. Engelberg's "Scriptorium": What Do We Know? *Publishing in a Medieval Monastery: The View from Twelfth-Century Engelberg*. Cambridge: Cambridge University Press, 2023. P. 7–16. URL: https://www.researchgate.net/publication/372364963_Publishing_in_a_Medieval_Monastery_The_View_from_Twelfth-Century_Engelberg_; Corwin V. *Medieval Book Production and Monastic Life*. *Dartmouth Ancient Books Lab*. 2016. URL: <https://sites.dartmouth.edu/ancientbooks/2016/05/24/medieval-book-production-and-monastic-life/>.

¹⁶ Детальніше див.: Арістова А.В. "Speculum Majus" Вінсента з Бове як проєкт універсальної енциклопедії. *Енциклопедії як глокальні медії*: колективна монографія / за ред. А.М. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». 2020. С. 11–26.

майстерні (ательє, від фр. *Atelier* – майстерня, цех), де продуктивність праці була вищою, а собівартість книг – меншою. Виготовлення книг стало основою вузької спеціалізації ремісників-писців, пергаментарів, різьбярів, граверів, чеканників, ювелірів тощо. Виробництво книг у майстернях-ательє підпало під регулювання правилами та привілеями ремісничих гільдій. Книги з монастирських бібліотек передавали ремісникам для переписування в оренту (за невелику плату). А вже з поширенням університетських містечок (а таких у Європі в 15 ст. налічують понад 50) книговиготовлення перетворилося на товарне виробництво. Світські скрипторії під керівництвом лібраріїв працювали при багатьох університетах, які потребували значної кількості видань класичних праць¹⁷.

З винаходом і поширенням книгодрукування епоха скрипторіїв на Заході відійшла в минуле, вони поступилися новим і значно ефективнішим комунікативним ресурсам, тоді як у східних (православних) монастирях гуртки переписувачів діяли принаймні до поч. 19 ст.

Проте значення майже тисячолітньої діяльності скрипторіїв з погляду поширення, ресурсного

забезпечення й утвердження християнського світогляду, множення центрів книжності й ученості, творення комунікативних мереж, збереження і трансляції культурної спадщини, впливу на розвиток європейської культури було непересічним. Рукописні майстерні (за взірцем скрипторіїв) діяли і в Давній Русі (цілком імовірно при Десятинній церкві, Софійському соборі в Києві, вірогідно при бібліотеці Ярослава Мудрого, київських Печерському, Михайлівському та Видубицькому монастирях), обителях Чернігівського й Новгород-Сіверського князівств, у Галицько-Волинській Русі. Студійський статут, запроваджений на Русі у 2-й пол. 11 ст., зобов'язував монастирі заводити в себе бібліотеки, скрипторії, школи, іконописні майстерні, шпиталі тощо. З рукописних майстерень вийшли відомі пам'ятки руської писемності й мистецтва великокняжої доби. Історії, діяльності, особливостям цих центрів книжності присвячені спеціальні й розлогі розвідки. Порівняння накопиченого досвіду, інституційно-функціональних особливостей західно- та східнохристиянських скрипторіїв було б цікавим дослідницьким завданням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Carriker A. The library of Eusebius of Caesarea. Leiden; Boston : Brill, 2003. 360 p.
- Corwin V. Medieval Book Production and Monastic Life. *Dartmouth Ancient Books Lab*. 2016. URL: <https://sites.dartmouth.edu/ancientbooks/2016/05/24/medieval-book-production-and-monastic-life/> (дата звернення: 30.09.2024).
- Grafton A., Williams W. Christianity and the Transformation of the Book: Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea. Cambridge ; London : The Belknap Press, 2008. 384 p.
- Horn W., Born E. The Medieval Monastery as a Setting for the Production of Manuscripts. *The Journal of the Walters Art Gallery*. 1986. Vol. 44. P. 16–47.
- Janzen J. Pondering the Physical Scriptorium. *Medieval fragments*. 2013. URL: <https://medievalfragments.wordpress.com/2013/01/25/pondering-the-physical-scriptorium/> (дата звернення: 30.09.2024).
- Lesne E. Histoire de la Propriété Ecclésiastique En France. Vol. 4 : Les Livres “scriptoria” Et Bibliothèques Du Commencement Du VIIIe a la Fin Du XI Siècle. London : Forgotten Books, 2018. 862 p.
- O'Donnell J.J. Cassiodorus. Berkeley ; Los Angeles ; London : University of California Press, 1979. URL: <https://faculty.georgetown.edu/jod/texts/cassbook/chap6.html> (дата звернення: 30.09.2024).
- Pohl B. Publishing in a Medieval Monastery. The View from Twelfth-Century Engelberg. Cambridge : Cambridge University Press, 2023. 78 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/372364963_Publishing_in_a_Medieval_Monastery_The_View_from_Twelfth-Century_Engelberg (дата звернення: 30.09.2024).
- Stammler R.M.W. Scriptor und Scriptorium. Das Buch im Spiegel mittelalterlicher Handschriften. Graz : Adeva, 2003. 134 S.
- Stones A. Scriptorium: the term and its history. *Perspective*. 2014. Vol. 1. P. 113–120. URL: <https://journals.openedition.org/perspective/4401?lang=en> (дата звернення: 30.09.2024).
- Арістова А.В. “Speculum Majus” Вінсента з Бове як проєкт універсальної енциклопедії. *Енциклопедії як глобальні медіа* : колективна монографія / за ред. А.М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». 2020. С. 11–26.
- Запаско Я.П. Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1993. Т. 225. С. 185–193.

¹⁷ Так, праці Ф. Гаспаррі, Р. і М. Роуз, Ф. Авріль, реконструюючи реалії середньовічного Парижа, висвітлюють роль Сорбонни в контролі за виготовленням книжкової продукції. Доводять, що книжкове виробництво було в основному зосереджено поза абатствами: у будинках пергаментарів, книжників, що мешкали неподалік собору Нотр-Дам; майстернях ілюмінаторів і мініатюристів. Уже до 1400 р. постать книготорговця стала домінувати у книжковому обігу, а французькі скрипторії остаточно поступилися місцем світським майстерням-ательє (див.: L'Abbaye parisienne de Saint-Victor au Moyen Age. Paris, 1991. P. 119–139 ; Rouse R.H., Rouse M.A. Manuscripts and Their Makers: Commercial Book-Producers in Medieval Paris, 1200–1500 : in 2 vols. London, 2000).

Зворський С.Л. Скрипторій. *Українська бібліотечна енциклопедія*. 2024. URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%A1%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BF%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B9> (дата звернення: 30.09.2024).

Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 2. 624 с.

Овчинников В.С. Історія книги: Еволюція книжкової структури. Львів : Світ, 2005. 420 с.

Соколов В.Ю. Професійна діяльність бібліотекаря монастирських книгозбірень середньовічної Європи: характеристика, функції, особливості. *Бібліотечний Меркурій*. 2022. Вип. 2 (28). С. 7–18. URL: <http://vislib.onu.edu.ua/article/view/267810/264684> (дата звернення: 30.09.2024).

REFERENCES

Aristova, A. (2020). "Speculum Majus" Vinsenta z Bove yak proekt universalnoi entsyklopedii. Entsyklopedii yak hlokalni medii: kolektyvna monohrafiia ["Speculum Majus" by Vincent de Beauvais as a Project of a Universal Encyclopedia. In: Encyclopaedias as Global Media: a collective monograph] / Za red. d. i. n., prof. A.M. Kyrydon. Kyiv : Derzhavna naukova ustanova "Entsyklopedychne vydavnytstvo". S. 11–26 (in Ukrainian).

Carriker, A. (2003). The library of Eusebius of Caesarea. Leiden; Boston : Brill.

Corwin, V. (2016). Medieval Book Production and Monastic Life. Dartmouth Ancient Books Lab. Available at: <https://sites.dartmouth.edu/ancientbooks/2016/05/24/medieval-book-production-and-monastic-life/> (accessed 30.09.2024).

Grafton, A., Williams, W. (2008). Christianity and the Transformation of the Book: Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea. Cambridge; London : The Belknap Press.

Horn, W., Born, E. (1986). The Medieval Monastery as a Setting for the Production of Manuscripts. The Journal of the Walters Art Gallery. Vol. 44. P. 16–47.

Janzen, J. Pondering the Physical Scriptorium. Medieval fragments. 2013. Available at: <https://medievalfragments.wordpress.com/2013/01/25/pondering-the-physical-scriptorium/> (accessed 30.09.2024).

Lesne, E. (2018). Histoire de la Propriété Ecclésiastique En France. Vol. 4: Les Livres "scriptoria" Et Bibliothèques Du Commencement Du VIIIe a la Fin Du XI Siècle. London : Forgotten Books.

Literaturoznachna entsyklopediia : u 2 t. (2007) [Literary encyclopedia: in 2 vols] / Compiled by author Yu.I. Kovaliv. Kyiv: VC "Academy". Vol. 2 (in Ukrainian).

O'Donnell, J.J. (1979). Cassiodorus. Berkeley; Los Angeles; London : University of California Press, 1979. Available at: <https://faculty.georgetown.edu/jod/texts/cassbook/chap6.html> (accessed 30.09.2024).

Ovchinnikov, V. (2005). Istoriia knyhy: Evoliutsiia knyzhkovoi struktury [History of the book: Evolution of the book structure]. Lviv: Svit (in Ukrainian).

Pohl, B. (2023). Publishing in a Medieval Monastery. The View from Twelfth-Century Engelberg. Cambridge: Cambridge University Press. Available at: https://www.researchgate.net/publication/372364963_Publishing_in_a_Medieval_Monastery_The_View_from_Twelfth-Century_Engelberg (accessed 30.09.2024).

Sokolov, V.Yu. (2022). Profesiina diialnist bibliotekaria monastyrskykh knyhozbiren serednovichnoi Yevropy: kharakterystyka, funktsii, osoblyvosti [Professional activity of a librarian of monastic book collections in medieval Europe: characteristics, functions, features]. Bibliotechnyi Merkurii. 2022. Vyp. 2 (28). S. 7–18 (in Ukrainian).

Stammberger, R.M.W. (2003). Scriptor und Scriptorium. Das Buch im Spiegel mittelalterlicher Handschriften. Graz : Adeva.

Stones, A. (2014). Scriptorium: The Term and Its History. Perspective. Vol. 1. P. 113–120. Available at: <https://journals.openedition.org/perspective/4401?lang=en> (accessed 30.09.2024).

Zapasko, Ya. (1993). Skryptorii volynskoho kniazia Volodymyra Vasylykovycha [Scriptorium of Volyn Prince Volodymyr Vasylykovich]. Zapysky NTSh. T. 225. S. 185–193 (in Ukrainian).

Zvorskyi, S.L. (2024). Skryptorii. Ukrainska bibliotekna entsyklopediia [Scriptorium. In: Ukrainian library encyclopedia]. Available at: <https://slovoproslovo.info/ledyaev-zayaviv-pro-vivedennya-ukrainskogo-episkopatu-ziskladu-mizhnarodno-ruhu-novogo-pokolinnya> (accessed 30.09.2024) (in Ukrainian).